

עוד בענין חידת ר' ליבא מלובלין, ומסביב לה

במאמר מחכים ומרתק, מעוצב היטב, בנוי ממקורות מגוונים ומגובה בסברות בעלות טעם וענין, מציע משה דוד צ'צ'יק פתרון לחידת זיהויו של חכם הקרוי ר' ליבא ששימש כאב"ד בלובלין בשלהי המאה ה-16, הממוען בשו"ת הב"ח החדשות לר' יואל סירקש סי' מב¹. סוגיה זו העסיקה חוקרים וחכמים, בעיקר כאלו שעסקו בשיטתיות ברישום, קיטלוג ויציקת מסגרות שונות של חכמים, מקומות ומחוזות של יהדות פולין, והעלו נתונים מתוך מקורות תורניים, מסמכים, אגרות ופנקסי קהילות², תופעה שהחלה בעיקרה במחצית השנייה של המאה ה-19, ונופה נכרת עם בוא הצורך. צ'צ'יק עצמו, לאחר שבחן ודחה מטעמים נכוחים הצעות שונות, הרכיב מסכת שלימה, שבסופה מתייצבת לה השערתו שר' ליבא דנן הריהו המהר"ל מפראג. בשורות הבאות אנו מנסים לבחון מחדש מקצת מאותן מקורות, ולשם כך נחזור בקצרה על הרקע הנדון ובהמשך גם על מקצת מדרכי הפתרון.

בשו"ת הב"ח החדשות סי' מב מתייחס ר' יואל סירקש לחזן עז פנים, שאין בו לא תורה ולא כבוד ללומדיה, שפגע בו בפרהסייה. החזן פנה אל חכם בלובלין הקרוי ר' ליבא, והתלונן בפניו שר' יואל סירקש נידהו. לאור תגובת הרב מלובלין, שנטה כנראה לטובת החזן ואף ניסה לפשר ביניהם, מגיב הב"ח באריכות דברים. הרב מלובלין מכונה בפיו: "ארי דבי עילאי... מרנא ורבנא... ר"מ ור"ג כמוהר"ר ליבא נר"ו אב"ד דק"ק לובלין". במענהו כרוכים הדברים זה בזה: תיאור מתמשך של הדו-שיח והפולמוס - ומסביבו סוגיות הקשורות להלכות ס"ת, הלכות נידוי וחדש, שעלו כמרכיבים מרכזיים בקיטרוגו ובהתנצחותו של החזן עם הב"ח. צ'צ'יק התייחס במאמרו לתוכן של הדברים, כדי להגיע לעיקרם: זיהוי החכם הקרוי ר' ליבא אב"ד בלובלין כמהר"ל מפראג, על אף שאין בידינו ידיעות על כהונתו של המהר"ל בלובלין.

את דברינו להלן, נחלק לשלושה פרקים קצרים. בראשון נתייחס לכמה מן

- 1 ראה מ"ד צ'צ'יק, "מיהו ר' ליבא רבה של לובלין", המעין מח, ג (ניסן תשס"ח) עמ' 69-77.
- 2 צ'צ'יק עמ' 71-73. נציין כאן, שד"ר י' לוי, מחוקריה המובהקים של יהדות פולין וחכמיה, הקדיש פרק בספרו "מבוקר לערב", ירושלים תשמ"ד, לנושא זה, תחת הכותרת "ר' ליבא מלובלין" (עמ' 148-153). ברם, זיהויו שר' ליבא הנ"ל הוא ר' ישראל אריה הנקרא ר' ליבא מסטאנוב אינו חסין מבקורת, כפי שציין לנכון צ'צ'יק עמ' 72.

הטעמים המסייעים לזיהוי ר' ליבא כמהר"ל. בשני נתמקד בבירור נוסח דברי הב"ח בפנייתו לר' ליבא, בתוספת הערה על תולדות הדפסת תשובותיו³. בחלק השלישי נעיר בקצרה על דמות רבנית שהיתה אחת האפשרויות שהוצעו לזיהוי כר' ליבא, אפשרות שנדחתה ע"י צ'צ'יק (עמ' 73 והע' 8) – ר' ליב חנהלש מלובלין, ונבליט קמעא את הרשמים שהוא עורך בלובלין, ועל מעמדו בקהילה זו.

* * *

לפני שנעסוק בבירור התאמת הנתונים שהוצגו על המהר"ל מפראג, המסייעים לזיהויו עם דמותו של ר' ליבא דנן, יש להעיר על כמה קביעות שנרשמו במאמר על ידי הכותב וע"י מקורותיו. צ'צ'יק מפנה לגאון ר' אליהו קלאצ'קין (דבר הלכה, לובלין תרפ"א, עמ' 49) שקדמו בהשערה זו. ברם, ר"א קלאצ'קין, שדבריו נכתבו לא לפני שנת תרע"ח (שם עמ' 48), כנראה שאיננו הראשון ששיער כך, וכבר קדמו ר' יוסף לעווינשטיין, חכם בעל ידיעות מפליגות, שדבריו המפוזרים במאמרים, במאספים ובאכסניות שונות, ובעיקר הערותיו ואיגרותיו שנספחו לספרי כרוניקה העוסקים בתולדות רבני פולין – ושנתנו בהם טעם לשבח ובשל כך נהפכו הללו למהימנים יותר – מהווים 'מאגרי מידע' של ממש. בנספח לספרו של ש"ב ניסנבוים "לקורות היהודים בלובלין" (עמ' 131) כותב הר"י לעווינשטיין אודות רבני לובלין: "אחרי המהר"ם יפה [בעל ה"לבושים"] היה **כנראה** המהר"ל מפראג (ב"ח החדשות סי' 1)". ציון הסימן אינו נקוב, וכנראה שכוונתו לסי' מב, המקור המשמש כנקודת מוצא לבירור זהותו של ר' ליבא מלובלין. זאת ועוד: מכוחה של הערה זו שיבץ ניסנבוים במפתח המצוי בסוף חבורו עמ' 3 אות מ את "הג"מ מהר"ל מפראג (אב"ד דקהלתנו)"! הנה איפוא, מה שהיה בחזקת שמא אצל ר"י לעווינשטיין הפך אצל ניסנבוים לברי.

דבר נוסף שיש להעיר עליו, הוא הרושם העולה מההפניה למאמרו של ר' יוסף לעווינשטיין "תולדות המהר"ם מלובלין" (הגרן א [תרנ"ח] עמ' 47, עי' ד"ר י' לוי,

3 במבוא לחידושי הב"ח על הש"ס (מכתב יד), כרך א, ירושלים תשס"ז, עמ' 47-19, נרשם סיכום של הרבה מהנכתב על תולדות הב"ח, חיבוריו ודרכו, כפי שנלקטו ממקורות שונים. יש מקום להעיר ולהשיג על כמה מן הדברים. כאן נציין פרט אחד, המו"ל רושמים ש"כמעט כל חיבורו של מהרש"ל על הטור נמצא בתוך הספר בית חדש, ועד שלא הודפס חיבור המהרש"ל [בדורנו] היה בית חדש המקור היחידי לחיבורו של מהרש"ל" (שם, עמ' 38). ולא היא: חלק מהגהות המהרש"ל לטורים צוטטו או נרשמו בתמצית ע"י תלמידו המובהק, ר' יהושע ולק כץ בפרישה ובדרישה (במבוא לחיבור כתב המחבר: "נכנסתי לפני ולפנים אל היכל קדשו של מורי ורבי האלוף הגדול מהור"ר שלמה לוריא ז"ל"), כולל קטעים שהלכו לאיבוד במרוצת הדורות. זאת ניתן ללמוד מהפניות מהדיר חידושי וביאורי מהרש"ל לארבעת הטורים, הנספחים לארבעת הטורים הוצאת מאורות (דפוסים שונים). זאת ועוד: פעמים שהגהות המהרש"ל לטורים נרשמו והועתקו בב"ח, גם ללא ציון שמו! ובמקום אחר נרחיב אי"ה.

מבוקר לערב, ירושלים תשמ"ד, עמ' 149 ו הע' 7, הובא ע"י צ'צ'יק במאמרו, עמ' 72 והע' 5. הרב לעוונישטיין אינו מזהה את ר' ליבא מלובלין עם ר' ליבא אב"ד סאטנוב, חתנו של המהר"ם מלובלין (כדעתו של לוי, שם), וההפניות לשו"ת מהר"ם מלובלין סי' כד ולשו"ת משאת בנימין סי' ז, המובאות ע"י לעוונישטיין שם, אינן מתכוונות כלל לשמש כתימוכין לבירור זהותו של ר' ליבא מלובלין.⁴

מכאן לכמה הרהורים על הזיהוי גופו. הכותב סקר ביסודיות את הבעייתיות בחקר "דרכי חייו הנפתלות של המהר"ל" וידיעותינו המעורפלות אודות זמני כהונותיו הרבניות, והעלה מתוך מקורות שונים מוקדמים ומאוחרים נתונים המנסים להסדיר תאריכים ולמפות מקומות, מחוזות ותחנות בחייו של המהר"ל מפראג (עמ' 74-76). בסופם של דברים מעלה צ'צ'יק השערה שהמהר"ל שימש כרבה של לובלין בשנת שנ"ח בקירוב, ומכתבת-לונתו של ר' יואל סירקש, הכולל גם כמה נושאים הלכתיים כבדי משקל, המופיעה בשו"ת הב"ח החדשות סי' מב, נשלח אליו לשם. זמן זה נקבע כסיכום חשובני מתקבל על הדעת, של תוצאות העולות מאזכורם של שנים ופרקי זמנים בתשובת הב"ח ובפירושו לטור יו"ד סי' רצג. בבסיס השערתו ניצבים כמה מרכיבים נוספים:

א. אין בידינו תיעוד ראוי, או לחילופין ידיעות בדוקות, על חכמים שכינהו בלובלין בשנים אלו, כך שיש "מקום" להושיב את המהר"ל על כס הרבנות באותו פרק זמן.

ב. חסרים נתונים ברורים, שמתוכם אפשר להסיק על מקום מגוריו של המהר"ל וכהונתו בתקופה זו.

ג. ניתוח תשובתו של ר' יואל סירקש בשו"ת החדשות סי' מב, ומקבילתה בחידושי הב"ח על טור יו"ד הל' חדש סי' רצג, שמהן קיימת אפשרות לזהות את ר' ליבא כמהר"ל מפראג.

ד. ידיעה בשמו של ר' דוד גאנז, ההיסטוריון בן התקופה, על שובו של המהר"ל לקראקא בשנת שנ"ח, והאפשרות שכוונתו היתה ללובלין.

אין בידינו נתונים **הסותרים** את בנין המסכת שארג בפנינו צ'צ'יק, אלא אך ורק כמה הרהורי דברים והערות קלות ערך. כאן נכניס עצמנו לפרק המצוי בשולי המקורות, שאפשר לקשור אותו בעקיפין לבירור מקום שהותו של המהר"ל בשנים שנ"ז-שנ"ח. ב"ז אייר שנ"ז הספיד המהר"ל בפראג את ר' עקיבא גינצבורג (צ'צ'יק, עמ' 75). ההספד נדפס בפראג, ויצא לאור העולם בכ"ד ניסן שנ"ח ע"י ר' יקותיאל הנקרא זלמן זעצער מפראג. בשער החיבור המכיל ח' עמודים מכונה המהר"ל: "מופת דורינו ריש מתיבתא ודיינא, כרב אשי ורבינא, מהר"י ליוא. פה ק"ק פראג עיר ואם

4 עוד יש להעיר על קביעת לוי שם, הע' 2, שנ' שמן בספרו האידי 'לובלין' (טורונטו 1951) לא הזכיר את ר' ליבא. זה אינו, שמן מתייחס לפרשה זו בעמ' 236 בספרו, אמנם ללא פיענוח זהותו.

בישראל". בוודאי שהמהר"ל לא פקד על המדפיס שיעטרהו בתארים אלו⁵. מדברים אלו ניתן להציג כמה השערות: א. אולי אכן המהר"ל לא שהה אז בפראג (ואולי בלובלין); והמדפיס נקט יוזמה עצמאית. ב. הדברים מתקשרים למאבקים של חסידי המהר"ל בשנת שנ"ח בפראג על הרבנות בעיר זו. אולם דומה לנו שהנוסח בשער החיבור כפי שנרשם ע"י איש פראג, המתארים את מעמדו הנוכחי ("ריש מתיבתא ודיינא"), יכול אכן להורות שהמהר"ל מכהן לפחות עד שלהי ניסן שנ"ח כר"מ וכדיין בפראג; אם באותה עת המהר"ל היה מכהן בלובלין או במקום אחר יש מקום להניח שנתונים אלו היו מופיעים בשער החוברת. לא זו אף זו: הכותב (בעמ' 75) מביא ידיעה שמקורה כנראה בחבורו של ש"מ חאנעס בשמו של ר' דוד גאנז, אודות המהר"ל ש"בשנת שנ"ח שב לקראקא ולפראג", ובצדק רב הוא מציין שידיעה זו לא יכולה להיכתב בספר "צמח דוד" שנדפס בפראג שנ"ב. ד"ר א' גוטסדינר (עובדיה) בחיבורו "הארי שבחכמי פראג" (ירושלים תשנ"ב, עמ' צה), המודע לזמן הדפסת ה"צמח דוד", כנראה שניזון גם הוא מחאנעס, והוא מנסח את דבריו בלשון דיפלומטית ומעורפלת: "**במקום אחר** מוסר הצמח דוד" וכו'. כנראה שחאנעס העתיק דבריו ממקור לא אמין, ולא ראוי אם כן להביאו בחשבון.

כאן גם נעיר משהו על דברי צ'צ'יק, שעשה שימוש בנתון זה וסבר שיש להחליף בין קראקא ללובלין (עמ' 77). דומה לנו שקשה לומר על ר' דוד גאנז מפראג, שלמד בצעירותו אצל הרמ"א בקראקא (צמח דוד, מהד' ברויאר, במבוא, עמ' א, ועוד הרבה) ואח"כ אצל המהר"ל בפראג, שלא דקדק בדבריו, ובלשונו: "ולא הבחין בן פראג הרחוקה בין קראקא ללובלין". עוד דומה לנו, שבואו של צדיק לעיר חשובה ומפורסמת כלובלין צריך היה לעשות רושם רב, לפחות בעיני חכמי המקום והתקופה,

5 כידוע, כמה מחיבורי המהר"ל נדפסו בעילום שמו, כמו גבורות ד', קראקא שמ"ב; באר הגולה, פראג שנ"ד; נתיבות עולם, שם שנ"ה-שנ"ו. בחיבורים אחרים מופיע שמו בשער הספר, כמו דרוש לשבת הגדול, פראג שנ"ט; נצח ישראל, שם ש"ס. מצוי גם חיבור שבשערו מופיעים תארים מועטים ("הגאון האלוף נ"י"), כמו בדרשה לשבת תשובה, שם שמ"ז. יוצא מן הכלל הוא החיבור הקרוי תפארת ישראל, ונציה שנ"ט, שבשערו נדפסו תארים מפליגים ("ארי דבי עילאי... איש קדוש ונורא כמלאך אלוקים... הגאון המופלא מופת הדור... ריש מתיבתא בקהל קדוש פראג"). מסתבר שהמדפיס בוונציה הרשה לעצמו ניסוחים כאלו כדי להשביח את מקחו, על מנת להפיץ ברבים חיבור שנכתב ע"י חכם, שלדעתו אולי לא היה מספיק מוכר בפזורות הסמוכות למקום ההדפסה. השווה לדברי המהר"ל אודות התכונות שחייבות לאפיין תלמידי חכמים, כמו בדרך חיים פ"ו (מהד' ר"ח פרדס, ת"א תשל"ה, עמ' תרסג): "הצניעות היא הראויה אל התורה, דבר זה כפי מדרגת התורה שבאה מעולם העליון, שהיא נסתרת וצנועה". ועוד מדבריו בנושא זה: "...לתלמיד חכם על כל ראוי לו מדת הפשיטות בפרט, ומדת הפשיטות שאינו מקבל כלל... ועתה בזמן הזה נהפך הדבר בעוונותינו הרבים, שחושבים כי גדר של תלמיד חכם שיקבל" (נתיבות עולם, נתיב התורה פ"ד, מהד' הנ"ל, ת"א תשמ"ג, כרך א, עמ' מז; ועוד הרבה). בל נשכח גם לשבץ כאן את המסורת המשפחתית (ז) שנרשמה ע"י הביוגרף הראשון של המהר"ל מפראג, ר"מ פערלס (ראה גוטסדינר שם, עמ' שכג), שהמהר"ל היה עולה לתורה רק בשם יהודה בן בצלאל.

ואם אין לזה צל זכר ושארית בכתובים, עד כמה שידינו מגעת, יש מקצת מן הקושי לראות את המהר"ל כאותו ר' ליבא אב"ד דק"ק לובלין. ולענין תשובות הב"ח: צ'צ'יק יוצר זיקה בין הנכתב בב"ח על טור יו"ד סי' רצג שבו דן ר' יואל סירקש בהיתר ה"חדש" בחו"ל, שבסופו נרשם "והארכת בתשובה בס"ד" - לבין התשובה בשו"ת החדשות סי' מב המופנית לר' ליבא מלובלין. ונפרט משהו לצורך הבירור. בפירושו לטור שם מבליט הב"ח חכמים גדולים שסמכותם והתנהגותם מהווים תימוכין - לדעתו - בדבר היתר ה"חדש": "ואף גדולי התורה שהיו לפנינו מהר"ר שכנא ז"ל ומהר"ר שלמה לוריא ז"ל ותלמידיהם לא היו אוסרין ושותין... ואני בימי חרפי בלומדי מסכת קידושין, לפני שלושים שנה, שמתי את ליבי לעיין בהוראה זו, ושאלתי את המאור הגדול כמוהר"ר ליבא ב"ר בצלאל ז"ל [=מהר"ל מפראג], והצעתי לפניו את מה שהעליתי במצודתי". מאידך, בתשובה הנידונה כתב הב"ח: "ועל זה סמכו העולם, הגאונים שהיו קרוב לזמנינו, כמו מוהר"ר שכנא ומהרש"ל ושאר גאוני עולם"⁶. ומכאן מציע הכותב את מסקנתו: מתוך "שדבר המכתב לר' ליבא ב"ר בצלאל לא הזכיר" - נראה שהממוען בשו"ת החדשות סי' מב הוא המהר"ל מפראג, המכונה כאן ר' ליבא, ששימש אז - על פי הכותרת - כאב"ד לובלין.

גם כאן אין בידינו אלא כמה הרהורים והערות:

א. מדבריו של ר' יואל סירקש בפירושו לטור שם עולה שבצעירותו, בלומדו במסכת קידושין את סוגיית ה"חדש", הוא הפנה **שאלה מיוחדת** למהר"ל מפראג ("ושאלתי... והצעתי לפניו"), וסביר להניח ששאלה זו עסקה רק בנושא זה של היתר ה"חדש", או לפחות מרביתה התייחסה לנידון. אך בסי' מב הסוגיה עולה רק באמצעות פולמוסו עם החזן, והנושא גופו מצוי רק בחלק מדבריו, בינות נושאים נוספים, כמו שנרשמו ע"י המביא לבית הדפוס (קארעץ תקמ"ה) בכותרתו לסימן: "הלכות נידוי וחרם והלכות חדש והלכות ס"ת". בלשון אחרת: יש מקום להרהור נוסף בדבר זיהוי של ר' ליבא מלובלין כמהר"ל מפראג על סמך נתון זה.

ב. יש בידינו ידיעות ועדויות על תשובות נוספות של הב"ח שעדיין נעלמות מאתנו. בהסכמתו של ר' יחזקאל לנדא, בעל ה"נודע ביהודה", לשו"ת הב"ח החדשות (קארעץ תקמ"ה), מופיעים הדברים הבאים: "ואמנם עוד היה חמדה גנוזה **יותר ממאתיים שו"ת** [מכתבי חכמים בני דורו של הב"ח] ביד הגאון המובהק המפורסם מוהר"ר סענדר זצלה"ה בעל המחבר תבואת שור". המהדירים של חידושי הב"ח על הש"ס [מכתב יד קדשו], במבוא לחלק ראשון (ירושלים תשס"ז) עמ' 42 נתנו דעתם על חוסר התיאום שבין כמות זו של תשובות שעליהן דיווח בעל "הנודע ביהודה" לבין

6 הב"ח מצביע בשני המקורות על המהרש"ל, שנהג בעצמו היתר בנושא ה"חדש". ראוי לציין שבהגותו לטור שם המהרש"ל מצטט - מכלי שני - מקור שמתיר, ולא מוסיף. אגב: המקור הובא בשמו ע"י הב"ח. גם ביש"ש, חיבורו העיקרי של המהרש"ל במקום המתבקש (קידושין פ"ק סי' עז) אין התייחסות לנושא זה.

העובדה שבשו"ת החדשות נדפסו רק תשעים ושש, ולדבריהם התשובה לכך מצויה בהקדמתם של המוציאים לאור של שו"ת הב"ח החדשות: "שהם הדפיסו רק דבר שלא בא עדיין בדפוס מעולם. הם מוסיפים גם שהניירות היו כבר בלואים ואכולי עש, ויתכן שגם זו סיבה לאבדן חלק מן התשובות". אפשר איפוא להעלות על הדעת שבתוך התשובות החסרות היו גם כאלו שנכתבו ע"י הב"ח, כולל השאלה למהר"ל מפראג שעיקרה עוסק אודות ה"חדש" בחו"ל. לכך יש לצרף נתון נוסף. ר' רפאל נתן נטע רבינוביץ, בעל ה"דקדוקי סופרים", שהערותיו, הוספותיו והשגותיו על ספרי הכרוניקה העוסקים בתולדות חכמי פולין, יש בהם ממש, מעיד: "בילדותי ראיתי בברודי חלק שלישי מתשובות הב"ח בכת"י, ודומה לי שהיו שם חמישים שו"ת"⁷. הדברים חוברים למסקנתו של י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי - הגהות ומגיהים (ר"ג תשנ"ו) עמ' 316, בפרק העוסק בהגהות הב"ח לתלמוד, שמתוכן ומלשונו מתבקשת מסקנתו: "לפי דרכינו למדנו, כי אין בידינו כיום כל תשובותיו של הב"ח". נעתיק עתה את הדברים לסוגיה שבה אנו אוחזין. שמא שאלתו והצעתו של ר' יואל סירקש שעוסקת בעיקרה - אם לא בכולה - בהיתר "חדש", שהופנתה למהר"ל מפראג, נתעלמה מן העין בינות תשובות נוספות, ולא נזהה אותה בהכרח עם זו שממוענת לר' ליבא אב"ד בלובלין⁸. אכן אין בידינו לפרנס פרט אחד: אם אכן ר' ליבא מלובלין אינו המהר"ל, מדוע השמיט בעל הב"ח בתשובתו את המהר"ל מפראג כתנא דמסייע לוי בלתי אם נאמר שבמהלך העיתים התברר שדעתו של המהר"ל מפראג בעניין היתר ה"חדש" בחו"ל לא תאמה בדיוק למסקנתו ההלכתית של ר' יואל סירקש, ולכן הוא בחר להשמיט את פנייתו למהר"ל.

צ'צ'יק היפנה לעוד פרט אחד, וציין בצדק שמן הנמנע להיעזר בו. כוונתנו לאפשרות תיארוך יחידת הזמן הקרויה בלשון הב"ח "לפני שלשים שנה", שסמוך לה נשלחה אגרתו למהר"ל מפראג. צ'צ'יק בדק כמה אפשרויות, שנקודות המוצא שלהן הן הדפסת הב"ח לחו"מ בשנת שצ"א, המביאה אותנו לשנת שס"א (תקופת רבנות הב"ח בלובמלא), או לחילופין חלק יו"ד שנדפס בשנת שצ"ה, המחזיר אותנו שלשים שנה אחורה, לשנת שס"ה (תקופת כהונתו במעזיבוז). בסופו של דבר הוא מראה שקשה לדקדק ולהוציא מכאן נתונים ברורים. גם כאן כדאי להוסיף קמעא. ר' שמואל צבי בנו של הב"ח בהקדמתו לאו"ח מעיד על טרחתו הרבה של אביו בעשיית חיבור "בית חדש": "וחזר ולמד בהדורים, במהדורא בתרא ובתרא דבתרא".

7 הוספה להמגיד' שנה יט גל' 36 (אלול תרל"ה) עמ' 321. הדברים נכללים גם בחוברתו 'הערות ותקונים לספר עיר הצדק - תולדות רבני קרקא' (ליק 1875) עמ' 11, על עמ' 78.

8 וראה עוד פ' סירקיס, ספר הב"ח (ת"א חש"ד) עמ' קפד, שהפנה את תשומת הלב לאובדן תשובתו של בעל הב"ח לבעל התויו"ט על אגרתו השניה (שו"ת גאוני בתראי, סי' א). אגב: באגרותיו שם בעל התויו"ט תלמידו של המהר"ל מפראג אינו מתייחס לדעותיו של רבו בענין היתר החדש. כך גם נתעלמו מעינם של רבים תשובותיו של הב"ח לר' אהרן אשכנזי (החדשות סי' מח) ור' ברוך בענדיט סגל (שם סי' מט) שעסקו בנושא זה.

אין לדעת אם התיקונים והחזרות המרובים כללו הכל, או שמא לא התייחסו לכל הפרטים, כמו למשל לנתונים ביוגרפיים; ובין כך ובין אחרת, אין בתאריכים אלו סיוע שיש בו ממש.

בדבר מהותי אחד בוודאי שיש להסכים עם דרך ניתוחו והצעתו של צ'צ'יק (בעמ' 7-3). אין במקורות הוכחה כלשהי שאגרתו של ר' יואל סירקש נשלחה ללובלין בעת שהוא משמש כרבה של קראקא. גם לאור דברינו דלעיל, בהחלט מתקבל על הדעת שהיא נכתבה בצעירותו, בעודו משמש בקודש בערים אחרות. וראה עוד להלן?

ולענין ר' ליב חנהלש: רמ"ד צ'צ'יק קובע, שהדעה הרואה בר' ליב חנהלש את ר' ליבא שהיה אב"ד בלובלין ונפטר בשנת שנ"ז - אינה סבירה, "משום שהוא לא נזכר בשום מקום עם התואר אב"ד, ונראה שלא תפס מישרה" (במאמרו, עמ' 73). כפי שנראה להלן, דבריו אכן מתקבלים על הדעת. נציין כאן שר"י לעוונישטיין (לקורות היהודים בלובלין, עמ' 31, וממנו ש"ב ניסנבוים שם, עמ' 43) מכתיר את ליב חנהלש כאב"ד"ק לובלין, ומפנה לפרי מגדים. ולא דק: שם, או"ח סי' תקפה משב"ז אות ג, מציין המחבר שחכם זה הוא מלובלין, בלא לכנותו כאב"ד. וכבר היפנה צ'צ'יק במאמרו (הע' 8) למאמרו המקיף של ר"ד ולר, "ספר יוגש יהודה' על הטור לר' יהודה ליב חנהלש" (זכור לאברהם [תשס"ב] ח"א עמ' קיח-קכו), ובכך לזכותנו בידיעות על החכם מלובלין וחיבורו, שחלקו השתקע בצורה משובשת בהגהות מהר"ח לטורים שנדפסו במהדורות שונות. גם התיאורים העולים מנוסח מצבתו אין בהם רמז ששימש באיזושהי פונקציה רבנית פורמאלית בעיר לובלין, אלא כמרבץ תורה ברביס¹⁰. גם כאן מן הראוי להוסיף פרט מעניין, שיש בו כדי ללמד על מעמדו של ר' ליב חנהלש בק"ק לובלין. בכת"י שנמצא בספריית הסמינר בניו יורק (מס' 3881, ס' 29686 במכון לתצלומי כת"י) מצוי חבור שכותרתו "קונטרס בית הכנסת בקהילת לובלין", שנכתב כנראה במאה הי"ז, ומקורו בגניזת בית הכנסת ע"ש המהרש"ל בלובלין¹¹. בקונטרס, ששימש כנראה כמקור לנוהג מחייב של בית כנסת זה, נרשמו תפילות שונות ("אל מלא רחמים", "הנותן תשועה", "מי שברך"

9 השגות נוספות על הרישומים השונים העוסקים בתולדות הב"ח נרשמו ע"י רש"ה דייטש, "שיבושים נפוצים ברשימות לתולדות הב"ח ויחוסו", אור ישראל ז (תשנ"ה), עמ' קעח-קצב. ויש להעיר על דבריו, ולא נרחיב.

10 צילום מצבת ר' ליב חנהלש (ורעייתו) מצויה בפורמט מלא וצבעוני באלבומו של ש"א ציגלמן, יהודי פולין וליטא עד אמצע המאה הי"ז - בצבע באבן ובגויל, ירושלים תשס"ו, עמ' 93.

11 כת"י זה שחלקו בלתי קריא תואר בקצרה ע"י ש"ב ניסבוים במאמר ב-REJ 50 (1905), עמ' 84-89. בראשיתו מצויה העתקה מאוחרת של חלק ממנו, המקילה על קריאת הכתוב בו. בכרטיס המכון שם רשומים פרטים נוספים. בכוונתנו אי"ה להוציא לאור קונטרס זה. אגב: בית הכנסת ע"ש המהרש"ל נחשב שנים רבות כבית הכנסת המרכזי בעיר זו, ראה מ' באלאבאן, די יידן שטאט לובלין, בואנוס איירס, 1947, עמ' 160 (תרגום אידי לחיבורו של באלאבאן מ-1918). על מבנה בית הכנסת ועל מספר הבאים בשעריו, ראה ד' דוידוביץ, בתי הכנסת בפולין וחורבנם (ירושלים 1960) 31-32. ודי בזה.

ועוד). לצרכים שלנו חשוב לכנס משם שמות של רבני וחכמי לובלין המוזכרים בתפילת "יזכור" שנערכה כנהוג במועדים מיוחדים ע"י בני הקהילה. ונעתיק מקצת מהם, לפי סדר הופעתם בכתוב: ר' שלום שכנא ב"ר יוסף (ששימש כרב כולל וראש ישיבה מפורסם), ובניו ר' ישראל ור' מאיר; ר' שלמה בן מהר"ר יחיאל לוריא (המהרש"ל); ר' יוסף ב"ר מנחם; ר' שלמה ב"ר יהודה (המהרש"ל השני) ובנו ר' ליב; ר' אברהם ב"ר מרדכי; ר' הירש מלובלא; ר' יהודה ב"ר מאיר (ר' ליב חנהלש); ועוד. הארכנו ברשימה כדי להראות כיצד תיארו והתייחסו בני לובלין לכנסת חכמים זו, ובלשון הקונטרס: "אשר מנוחתם כבוד פה ק"ק לובלין, זכות תורתם ומעשיהם הטובים יהיו מליצים בעדינו"¹². הכללתו ושיבוצו של ר' ליב חנהלש בקבוצה זו, בינות רבני הקהילה וראשי ישיבותיה (ר' שלום שכנא, המהרש"ל ועוד), הרשומים בפנקס ללא תאריהם הרשמיים, אולי מורה על תפקיד רשמי כלשהו שמילא ר' ליב חנהלש בקהילה - לא בהכרח בתואר רשמי כאב"ד. כך גם הביטוי המנוסח במילים "ומעשיהם הטובים", המתייחס לכולם, יכול להתפרש לכמה פנים, ובין היתר יכול להצביע גם על התנהלות שיטתית ויעילה מצידם של אותם חכמי לובלין שעסקו בתחומים שבין אדם לחברו, שאליהם נדרש הציבור, שתכליתה לקיים חיי קהילה נאותים. אם אמנם - והדבר כאמור, מוטל בספק רב - אותו ר' ליבא מלובלין הוא ר' ליב חנהלש, שנפטר בשנת שנ"ז, בודאי שיש להקדים את זמנה של הפרשה, כדבריו הנכוחים של צ'צ'יק, ומכתבו של ר' יואל סירקש בשו"ת הב"ח החדשות סי' מב נשלח לר' ליבא מלובלין בצעירותו, בעודו מכהן בק"ק פרוזנאי או בק"ק לוקבא, קודם פטירת ר' ליב חנהלש.

יש להבהיר, שאין בנתונים, בהערות ובהוספות שקיבצנו במאמרנו כדי לשלול לחלוטין את השערתו של מ"ד צ'צ'יק שר' ליבא אב"ד דלובלין הריהו המהר"ל מפראג. אולי רק סייענו במקצת להותיר את הדברים בבחינת 'ואכתי צ'ע'. סוף דבר הכול נשמע, דומה לנו שהדברים שנרשמו כאן מעידים שפרקים שלמים על חייהם, תולדותיהם ותפקידם של כמה מחכמי פולין ואגפיה, עדיין שרויים בערפל; כך גם יש להפטיר 'חבל על דאבדין' על חלק מחיבוריהם שאבדו במרוצת הדורות מחמת צוק העיתים. אשרינו ומה טוב חלקינו שנשתיירו בידינו חלקים גדולים מיצירותיהם ותורתיהם, ללמוד וללמד, לשמור ולעשות ולקיים.

* * *

משה דוד צ'צ'יק

בעיקרו של דבר מקבל אני את דעתו המלומדת של ד"ר מאיר רפלד, שיש מקום להשאיר בספק את הצעתי לזיהוי הנמען של התשובה הנידונה; ואף אני לא לקבוע

12 בקונטרס זה רשומים גם חכמים ששימשו בלובלין ונקברו במקום אחר (כמו ר' מרדכי יפה בעל ה"לבושים"). ועדיין יש לבחון היטב את הקריטריון שממנו נגזרו רישומי שמות החכמים המוזכרת בתפילות ה"יזכור" של בית הכנסת בלובלין.

מסמרות בדבר באתי, אלא להעלות השערה שיש לה יסוד כלשהו. בהזדמנות זו אוסיף מעט הרהורי דברים משלי, על הרהוריו של ד"ר רפלד. א. ד"ר רפלד סבור שאם בשנת שנ"ח ישב מהר"ל כרב בלובלין או במקום אחר **ולא בפראג**, יש מקום להניח, שנתונים אלו היו מופיעים בשער החוברת "שנדפסה בניסן של אותה שנה בפראג (הספד על פטירת חכם)", ואילו המדפיס מתארו שם: "מופת דורינו, ריש מתיבתא ודיינא..." מבלי לציין מקום מושבו, ומסתמא הכוונה לפראג.

אולם לדעתי, אדרבה, מתוך שתיקתו של המדפיס שלא הוסיף "ריש מתיבתא ודיינא דפה" וכדומה, אתה למד יותר מדיבורו. גם אין לשלול את האפשרות שמהר"ל נתמנה לרבנות לובלין בחציה השני של שנ"ח.

ד"ר רפלד עצמו מעלה השערה ש"אולי אכן המהר"ל לא שהה אז בפראג (ואולי בלובלין), והמדפיס נקט יוזמה עצמאית" בעקבות המאבקים על משרת הרבנות בעיר. סוגיה זו מזכירה מקרה דומה מאותו דור ובאותה עיר. ר' יהודה אהרן משה ב"ר אברהם חנוך אלטשולר (נקרא בדורו בשם ר' ליב ר' העניכ"ש), נולד בפראג, ובצעירותו היגר לפולין ללמוד אצל ראשי הישיבות המפורסמים מהר"ש לוריא ומהר"י בצלא"ש¹³. ביריד לובלין של אדר שס"ח הצטרף להסכמה של ר' יהודה ליווא איילנבורג, אב"ד בריסק דאז, שניתנה לספרו של ר' יעקב ב"ר יצחק כהן שפירא 'באר מים חיים' (קראקא שע"ו), והוא מתואר שם "האלוף הגאון מהר"ר ליב הענוכש ראש בני ישיבות ומ"צ דק"ק פוזנן". בכסלו שע"ב כבר היה רבה של לודמיר, כפי שמוכח בשו"ת ב"ח סימן ע, בסופו מובא שטר גביית עדות שר' ליב שיגר אל ר' יואל סירקש¹⁴. רבנותו בלודמיר היתה כנראה התקופה הפוריה והיפה בחייו, ועל שמה נקרא מהר"ל **מלודמיר**. לפני סוף שנת שע"ט פינה ר' ליב את מקומו בלודמיר, ותחתיו נתמנה ר' משה ר' מענדל"ש, כפי שמוכח מתשובה ששיגר אליו ר' בנימן אהרן

13 ראה: ח"נ דעמביצער, כלילת יופי, א, מט ע"א; הנ"ל, מכתבי בקרת (קראקא תרנ"ב) עמ' 44 בהערה. מקור הדברים הוא בהקדמת ר' חנוך ב"ר יהודה ליב פפערשי אב"ד שנייטוך לשו"ת חינוך בית יהודא (פפד"מ תס"ח).

14 וראה שם סי' פט, שהוא חולק על פסקו של ר' יואל באותו נידון. שמו של ר' ליב כאב"ד לודמיר נזכר גם בפרשת הגט מווינה, שהתרחשה אף היא בשנת שע"ב. ראה בתשובתו הארוכה של ר' וולק כ"ץ בעל הסמ"ע (פורסמה ע"י הרב י' בוקסבוים, 'תשובת הסמ"ע בענין הגט מווינא', ספר הזכרון לכבודו ולזכרו של מרן הגאון רבי יצחק ידידיה פרנקל זצ"ל, ירושלים תשנ"ב, עמ' שמז ואילך), שמזכיר שם (בסוף התשובה, עמ' שפד) תשובות מחכמי זמנו שהסכימו לדעתו, וביניהם: "עוד מאב"ד מהר"ר ליב העניך מק"ק לאדמיר זה היה זקיני". המהדיר ציין (שם הערה 230) על שלוש המילים האחרונות: "מעתיק כתי"י הוא נצר למשפחה זו" (ויתכן שהמעתיק הוא אותו ר' חנוך ב"ר יהודה ליב פפערשי הנזכר בהערה הקודמת). מסתבר להקדים את כהונתו של ר' ליב בלודמיר לשנת שס"ט. בשו"ת חינוך בית יהודא סימנים עד-עה מצוי משא ומתן שבינו לבין מהר"ל מפראג, ור' ליב חותם שם: "יהודא בלא"א הר"ר חנוך א"ש ז"ל **מלאדמיר**, והרי מהר"ל מפראג נפטר בשלהי שס"ט.

סלניק (משאת בנימין סימן קט)15. נראה שר' ליב חזר לפזנא16, בה ישב עד פטירתו בשנת ש"ץ17. כמה תמוהה, אפוא, העובדה שבשער ספרו 'יחל משה - תורת האשם' שנדפס באייר ש"ג בפראג, הוא מתואר: "ריש מתיבתא ואב"ד דק"ק קרומנויא"; וגם בהסכמת רי"ל איילנבורג, אז אב"ד ניקלשבורג, הוא מכונה כך. הדבר אינו אומר אלא דרשני, שהרי מקובל שבאותה שעה היה אב"ד לודמיר, שהיתה עיר ואם

15 זו הידיעה הראשונה - וכנראה היחידה - על כהונתו של ר' משה ר' מענדל'ש בלודמיר. אבל מסתבר שזו היתה השנה האחרונה שעשה בלודמיר, שהרי אחריה נתקבל לרבנות קהילת פראג, על מקומו של ר' שלמה אפרים איש לונטשיץ שנפטר באייר ש"ט (ראה במקורות שציין י' אלבוים, פתיחות והסתגרות, ירושלים תש"נ, עמ' 21 הע' 27), ובראש השנה שפ"ג, מתה עליו אשת נעוריו שרה בת ר' משה ר' זאלקינד'ס, ונקברה בפראג (ראה ק' ליבען, גל עד, פראג תרט"ז, עמ' 83, מס' 165). בתחילת שנת שפ"ז כבר נבחר ר' יום טוב ליפמן העליר לרבנות פראג (כנאמר בתחילת 'מגילת איבה': "ובחודש טבת שנת שפ"ז לפ"ק נבחרתי לאב"ד דק"ק פראג, עיר גדולה לאלהים..."). אם תצומצם תקופתו של ר' משה ר' מענדל'ש בפראג לבין השנים ש"פ-שפ"ו, נצטרך לקבוע את ראשית רבנותו בלודמיר משנת ש"ה בקירוב. ואם בשנת שס"ח ישב עדיין ר' ליב ר' העניכ'ש בפזנא, מסתבר שפרק רבנותו בלודמיר היא בסביבות השנים ש"ע-שע"ה.

16 ראה י' הרשקוביץ, סדר גיטין, בתוך: פסקי ושאלות ותשובות מהר"ש מלובלין, ניו יורק תשמ"ח, עמ' תעט, שם אנו מוצאים את ר' ליב ר' העניכ'ש כמסדר גיטין בפזנא בשנת שע"ט.

17 ראה ר' אברהם ב"ר יחיאל הכהן רפאפורט-שרנציל'ש, איתן האזרחי (אוסטרהא תקנ"ו) דפים כא ע"ב, נח ע"ד. ר"י לעוינשטיין, דור ודור ודורשיו (ווארשה תר"ס), עמ' 63, סעיף תתקיד, טעה אס"כ בהניחו שנפטר בשנת שפ"ב. בהזדמנות זו ראיתי להעיר על הבעייתיות שבכתביו של ר"י לעוינשטיין, רבה של קהילת סעראצק שבפולין, וכבר עמדו על כך רבים. ראה, למשל, תיאורו של הרב שלמה אנגלארד, 'לחקר היוחסין בישראל', צפונות, י (טבת תשנ"א), עמ' קג-קד: "ביבליוגרף מפורסם, בקי נפלא בתולדות גדולי ישראל ונחשב בזמנו כמומחה הראשון בשטח היוחסין. אף שבקיאיותו... אינה מוטלת בספק... השתרבבו בדבריו שיבושים רציניים ביותר. לא אחת מחליף גברא בגברא, ועל כולן העובדא שחלק גדול מדבריו בנויים על סמך השערות לב, ואלה נמסרו על ידו כידיעות בדוקות ואמיתיות. אי לכך, נמנעו רבים מלסמוך על דבריו". ראה גם: י' זלוטניק, 'כיצד כותבים אצלנו היסטוריה וכרונולוגיה?', הצופה לחכמת ישראל, יב (תרפ"ח), עמ' 323-319. בעותק 'דור ודור ודורשיו' שבספריית גרשם שלום, נרשם על צידה הפנימי של הכריכה בידי שלום: "מלא מפה אל פה בדותות ושקרים, ושירי ליה מריה לגאון בדאי זה! ולא מצאתי מי שיעמוד על טיבו ומדת האמת שבדבריו. ועיין שבחיו, שבחי הבל, של הכותב על ספר זה אחרי הופעתו ב-1900 [ZfHB [= Zeitschrift für hebräische Bibliographie], עמ' 166". בזקנותו הוסיף הפרופ' הנ"ל על דבריו הראשונים: '(הוספת התאריכים לרוב נלקחה באופן פשוט, לא משנת פטירתו של החכם - אלא מאיזה שנה שהיא שנזכרה בקשר עמו ושחי בה!! ולעתים סתם בדה את השנים!)'. גליונות הספר עצמו רצופות בהערותיו של הפרופ' - "בדויו" - ליד תאריכים רבים. אולם בענין טענתו שלא מצא מי שעמד על טיבו ומדת האמת שבדבריו, לא ידע ג"ש שכבר העיד נחתום עצמו על עיסתו, שספרו "מלא טעותים לרובו". ראה מכתבו לר' ירוחם ליינער מראדזין, שנדפס בסוף ספר 'מי השלוח' לרמ"י מאיזבא, ניריורק תשל"ג.

מכובדת במדינת וואהלין, ובודאי חשובה מקרומנוי. מכח פליאה זו הסקתי במקום אחר¹⁸ שכנראה גאוותם של בני בירת מורביה העבירה אותם על שורת־הדיוק, ומדפיסי פראג העדיפו להזכיר עיר בת מדינתם למרות שכבר חלף זמן רב מאז ישיבתו בה.

שבתני ובחנתי את הנתונים שבידינו, ואמנם לא מצאתי שום איזכור היכן ישב מהר"ל מלודמיר בין כסלו שע"ב לשנת שע"ט¹⁹. ואע"פ שאין הסתברות גבוהה לאפשרות שבין משרתו כאב"ד לודמיר, "העיר הגדולה והחשובה שבכל הגליל"²⁰, לבין כהונתו בפוזנא שהיתה בירת פולין גדול (לימים בירת פרוסיה), ישב כאב"ד בקרומנוי העלומה, מכל מקום אין הכרע לכאן או לכאן, ובודאי שאין ללמוד מכאן על מנהגם של מדפיסי פראג ולהשליך למקומות אחרים.

ב. עוד טוען ד"ר רפלד, "שבואו של צדיק לעיר חשובה ומפורסמת כלובלין, צריך היה לעשות רושם רב, לפחות בעיני חכמי המקום והתקופה, ואם אין לזה צל זכר ושארית בכתובים, עד כמה שידינו מגעת, יש מקצת מן הקושי לראותו כמוהה עם ר' ליבא אב"ד דק"ק לובלין". קודם שאתייחס לטענה במישרין, רצוני לחזור על הנחה שהעליתי במאמרי. פרט חשוב בחידת הנמען של תשובת ר' יואל סירקש, היא עובדת ריבוי התארים וההפלגה בהם בפתח התשובה ובגופה, המוכיחים על יראת כבוד יוצאת מן הכלל והערכה עצומה שרחש ר' יואל כלפי הנמען: "מלאך ה' בתוכינו... לו לבדו ניתנה הארץ... ריש מתיבתא וריש גלותא", וכן "איש כמוד המפורסם בשם טוב על כל בני גילו בתורה וביראת חטא כולו". אין לשכוח שר' יואל לא היה פזרן בתארים, כך שדמותו של מהר"ל, שהיה זקן מופלג ושריד לדור הנפילים, בהחלט מתאימה בנקודה זו.

ולעצם הענין. ניתן לשער שמזלו של מהר"ל לא האיר לו פנים בלובלין, ושמה נאלץ לעוזבה בחופזה אחר זמן קצר, וזו הסיבה שלא נותרו עדויות משיבתו בה. וכמדומני שכבר מצאנו אירועים בעלי משמעות דומה מאותה תקופה שלא השאירו אחריהם כמעט שום רושם, ואלמלי ידיעה קטנה היכן־שהוא לא היינו יודעים עליהם ולא כלום. ואם נניח – הנחה אפשרית למרות שאין לה כל יסוד – שעזיבתו את לובלין היה עקב מקרה שיש בו פחיתות כבוד, מסתלקת התמיהה שלא נשאר ממנה מקור מפורש.

ג. בדבר הדיוק בלשונו של ר' יואל סירקש ביו"ד סימן רצג, שם נראה שהוא היפנה **שאלה מיוחדת** למהר"ל מפראג העוסקת רק (או לפחות בעיקרה) בנושא זה של היתר ה'חדש', בניגוד לתשובה מב שבה הנושא עולה רק כבדרך אגב – אם

18 ראה רשימתי, 'מהר"ר יהודה אהרן משה אלטשולר-פערלס', ישורון, יח (כסלו תשס"ז), עמ' תתכה, הערה 12.

19 ראה לעיל סוף הערה 15 ובהערה 16. הסכמתו לספרו של ר' שאול ב"ר דוד 'טל אורות' (פראג שע"ו) אינה מסייעת לנידוננו, משום שלא נזכר בה באיזה מקום ניתנה.

20 לשונו של ח"נ דעמביצער, מכתבי בקרת, שם.

נכונה השערתי שלאגרת זו מתכוון ר' יואל סירקש קשה לצפות ממנו לדעתי שיפרט בספרו הגדול (שהוא פחות אישי מספר התשובות) את כל המוצאות והנסיבות שהביאו אותו להצעת השאלה בפני מהר"ל מפראג, במיוחד כאשר הן נעוצות באותה פרשה מצערות עם החזן. בלשון אחר: ניתן להבין מדוע ביקש לטשטש את עקבות הפרשה.

ד. לבסוף אדרש לנטיית הלב המעדיפה כנמען התשובה את ר' ליב חנהלש, מפני ששמו, מקומו וזמנו עונים לדרישות ההכרחיות; אמנם קשה לראותו כמוזרה עם נמען התשובה מפני שעובדת כהונתו כאב"ד בעיר חשובה ומפורסמת כלובלין היתה צריכה להשאיר אחריה רושם כלשהו, ואין לזה צל זכר ושארית בכתובים עד כמה שידינו מגעת. זאת ועוד אחרת, למרות שאין בידינו אמת-מידה כדי להעריך את מעמדם של חכמי הדור בדורם, עדיין אני אומר שהתארים המופלגים והכניעה המוגזמת בדברי ר' יואל סירקש אינם הולמים את דמותו של ר' ליב חנהלש כפי שהוא מוכר לנו משאר המקורות שבידינו.

ועוד זאת, כבר הזכרתי במאמרי, בסוף הערה 8, שר' יואל סירקש עצמו מזכיר את ר' ליב חנהלש בהקדמה לספרו 'משיב נפש' לרות וקראקא שע"ז: "וקרוב לפירוש זה שמעתי מפי הרב כמוהר"ר ליב חנהלש ז"ל"; והיכן מצאנו שקראו לר' ליב בשם ליבא? לעומת זאת, מהר"ל מפראג מוזכר כמה פעמים בספריו בשם ליבא (כמו שציינתי שם בהע' 11), ושם זה דומה ל"ליווא".

קושי נוסף יש בקביעה שתושב לובלין ותיק הוא האיש אשר ר' יואל סירקש כותב אליו: "הלא שמעת אם לא ידעת, הגאון מ"ו שלמה ז"ל החסיד דחה אותו בשתי ידיים והרחיקו מעדת הגולה לבלתי יתפלל בבית הכנסת להוציא הרבים ידי חובתם, כאשר שמעתי מפי מגידי אמת חשובי הקהל לובלין, וכבר נתפרסם כן לרבים". בשלמא כאשר מדובר ברב שאיננו בן העיר, מתקבל על הדעת שאינו אמור לדעת כל מה שאירע בלובלין. אבל ר' ליב חנהלש, תושב העיר, מדוע יסבור ר' יואל שלא ידע דבר ידוע זה?²¹

ה. ד"ר רפולד נמנע מלהזכיר את הדיון ההלכתי בדיון ספר תורה שחסרות בו אותיות או תיבות, שמהר"ל הקדיש לו, באורח מתמיהה, פרק שלם בספרו 'תפארת ישראל', והתואם את הכרעת ר' יואל סירקש בעימות היותר חריף והיותר משפיל שאירע לזה האחרון עם החזן. במאמרי תהיתי אם אין לראות בהכללת דיון הלכתי מובהק בספר שכולו הגות מעין 'הסכמה' של מהר"ל לפסקו ר' יואל, ופיוסו ברבים. עתה ראיתי שחריגותיו של פרק זה כבר הפליאה לפחות אחד מכותבי תולדותיו של מהר"ל; ראה בהקדמת ר' נח חיים ב"ר משה למגילת יוחסין למהר"ל (בדפוס ווארשה תרמ"ט, עמ' 11), המתאר את ספרי מהר"ל: "תפארת ישראל... עיין שם בפרק ס"ז הכשיר לקרות

21 העירני העורך ר"י קטן שקשה לדייק דיוקים מביטוי שגור שמקורו בישעיהו מ, כח: "הלווא ידעת אם לא שמעת", לגבי רמת הידיעות של המכותב על מה שאירע בלובלין; אולם יש לעיין במקרה זה, כאשר הכותב סירס את הכתוב בכונה תחילה.

בס"ת שנמצא בה טעות מחסרות ויתירות... ואני שמעתי מעשה נפלא מזה שהיה בעת עמדו בספר יחד עם הגאון בעל עוללות אפרים". ר' נח חיים לא גילה מהו המעשה הנפלא ששמע, אבל אין ספק שהוא בא לענות על התימהון בהכללתו של הפרק הזה בספר תפא"י.

ו. בדרך אגב, רבים ראו גם תמהו על אותו ר' ליבא (כאמור: כנראה המהר"ל) שקיבל את עמדת החזן מבלי לשמוע את טיעוניו של ר' יואל סירקש; וכי כך נוהג רב בישראל? אאמו"ר שיח' היפנני לשו"ת שבות יעקב לר"י ריישר חלק שלישי שאלה צט: "אף שאין דרכי דרכים דרבנן להשיב לאחד מן הצדדים בדברי ריבות, כאשר מזקנים אתבונן ותשובת גדולי ראשונים ואחרונים, אם לא שיהא נשאל מרב ומורה... אמנם חזרתי ואמרתי: כבר הזהירו חכמים ז"ל דאסור לשמוע בזילותא דצורבא מרבנן להיות שותק, ובודאי ראוי להפוך בזכותא דצורבא מרבנן... וכן נראה לראיה מסוגיא דש"ס דגיטין דף ז' שלח מר עוקבא... אלא ודאי צ"ל כבוד תורה ות"ח כזה עדיף להשיב להשואל לבדו...". ואולי יש בכך כדי ללמד משהו על מעמדו של אותו חזן, ששמו לא פורש אבל מעשיו נתפרשו.

* * *

ד"ר מאיר רפלד

תודתי העמוקה נתונה כאן לחוקר הידען מ"ד צ'צ'יק, על הערותיו המתייחסות לנתונים ולהרהורים שהעליתי במאמרי הקצר. להלן אעיר בקצרה על כמה מהפרטים שנרשמו בתגובתו העוסקים ישירות בגופו של זיהוי, כפי סדר הופעתם בדברי המעיר. א. בדבריי טענתי ששער החיבור הקצר הכולל את הספד המהר"ל על ר' עקיבא גינצבורג מצביע על שהותו של המהר"ל בפראג בשנים שני"ז-שנ"ח. צ'צ'יק מעיר בתוך דבריו על חכם בשם ר' יהודה אהרון משה לבית אלטשול, שבשנת שע"ב מכהן כאב"ד בלודמיר ובשנת שע"ג שוהה במקום הקרוי קרומנויא שבמורביה. ברצוני רק להעיר שעל החכם מקרומנויא וחיבורו "ויחל משה - תורת האשם" המשובץ מפסיפס של מובאות וקיצורים מחיבורים שונים, ועל זיהויו כמהר"ל מלודמיר, ארחיב את היריעה אי"ה במקום אחר. נקודה נוספת: בהע' 17 מתייחס צ'צ'יק לר' יוסף לעווינשטיין. אינני חוזר בי מקביעתי שחכם זה תרם תרומה גדולה לידיעותינו על חכמי פולין וחיבוריהם. אכן אמת הוא שהערותיו וחיבורו "דור ודור ודורשיו" מלאים בשיבושים ובטעויות, ובידי להוסיף עוד נתונים כהנה וכהנה (אגב: גם ג' שלום עצמו לקה בתחום זה). ברם דברי הרב לעווינשטיין הובאו במאמרי אך ורק לשם שני נתונים נכונים בהחלט, שהוא קדם לר' אליהו קלאצקין בזיהוי של אותו ר' ליבא עם המהר"ל, וכדי לתקן רושם מוטעה, העולה מדברי ד"ר יצחק לוי, שהרב לעווינשטיין השתבש בזיהויו של ר' ליבא מלובלין.

ב. קצת קשה להעלות על הדעת תרכובת מכוונת של יצירת קשר שתיקה מוחלט מצד כל הנוגעים בדבר, בייחוד מצידם של אלו שלא נמנו על אוהדי המהר"ל, על

תקופת שהותו של המהר"ל כאב"ד לובלין, אף אם היתה זו תקופה קצרת ימים. צ'צ'יק מבליט גם את התארים המפליגים שבהם זיכה הב"ח, 'שלא היה פזרן בתארים', את אותו ר' ליבא מלובלין, והללו בוודאי מבליטים את מעמדו של הנמען. אגב: המעיין בקבצים שונים של תשובות הב"ח לומד שפה ושם הוא העניק תארים ושבתים מיוחדים גם לבעל הסמ"ע (סי' עח וסי' קלו, ובחדשות סי' צ), לרבו ר' פייביש מקראקא (סי' קב), לחתנו בעל הט"ז (סי' קיג), ועוד. כדאי לציין גם כאן שחלק ניכר מתשובות הב"ח עברו עריכה, ואם שערי השערות עדיין לא ננעלו יתכן שהתארים המפליגים על ר' ליבא שנרשמו ע"י הב"ח מהווים רקע לנסיבות החמורות שליוו את האירוע, המשמשים כפתיחה לדברי הכיבושין של הב"ח העולים מבין השיטין כלפי ר' ליבא; דומני שאין בהערה זו של צ'צ'יק ראייה לזיהויו כמהר"ל מפראג.

ג. עיון מחודש בלשונו של הב"ח מחזק בי את סבירותו של הטיעון שלי, שסוגיה המעסיקה מאוד את החכם סביר שלא תיבלע בתוככי נושאים אחרים, שהובאו בשל תלונתו המפורטת על החזן. משמע שרק בגין הפולמוס הועלו הדברים לדיון, ולא מחמת עיון המתמקד בדין "חדש", ולכן שמא תשובתו זו אבדה כמו תשובות אחרות.

ד. לא "כפיתי" את זיהויו של ר' ליבא מלובלין כר' לייב חנהלש, אלא הוספתי נתון אחד מקונטרס קהילת לובלין המתאר אותו כמרבץ תורה בעיניהם ובכתבם של בני הקהילה, מה שנותן מקום גם לשער שהיה לו מעמד רשמי בקהילה. האפשרות (או "נטיית הלב" בלשונו של צ'צ'יק) שחכם זה הוא ר' ליבא מלובלין, על כל המשתמע ממנה (וכמו הקדמת פרשת החזן לפני שנת שנ"ז ועוד), סבירה לא פחות מאפשרויות אחרות. גם נראה בעיניי רחוק לדייק במידת הכינויים והתארים שזכה החכם מלובלין מידי הב"ח. אני גם מציע שלא לעשות שימוש בדברי בעל הב"ח "הלא שמעת אם לא ידעת", המורה לכאורה על חכם שאינו מכיר את מה שנעשה בעיר לובלין, ולא רק מטעם דבריו של העורך (הע' 21). מפשוטו של מקרא עולה שאפשר לפרשו כלאו שממנו אתה שומע הן, והוא נעשה כאומר לר' ליבא שכאיש לובלין הוא היה אמור להכיר את האיש או לדעת את שיחו. מכאן שאין בכוחו של הביטוי לערער אפילו במשהו את שלילת זהותו של ר' לייב חנהלש או רב אחר מלובלין כחכם המבוקש.

ה. בענין "הכללת דיון הלכתי מובהק בספר שכולו הגות", עובדה של פיה הניח צ'צ'יק שאולי יש בדברים כעין פיוס של המהר"ל לב"ח, יש להעיר ששילוב ענייני הלכה בספרי הגות מצוי אצל המהר"ל גם בחיבורו "גבורות ד'" (קראקא שמ"ב) פרקים מח-ג, ובחיבורו "גור אריה" על פירוש רש"י במקומות רבים. עולמו ההלכתי של המהר"ל מוקף ברעיונות מחשבתיים, ועל כך כבר עמדו גדולים וטובים על השילוב המיוחד, שבא לידי ביטוי בהגותו של המהר"ל.

אין לראות בהערותיי ראייה לכאן או לכאן, אלא תוספת הרהורים לנושא זה ומסיבב לו. אני מודה שוב למ"ד צ'צ'יק על שזיכה אותנו בדבריו החשובים.